

лесно. Около нашите фотьойли беше задръстено с мебели. Седяка разпречени няколко стола. На седищата им имаше поставени книги, листови и малки листчета. На гърбовете им бяха прехвърлени дрехи, а през една част от стаята беше опънато въже и на него висеха прани дрехи и завивки. Зад тази преграда се намираще писалището на Балабанов, върху което също стоеха книги и ръкописи: едни затворени, други разтворени. Отнякъде се подаваше китка чешън, а по средата се намираще ниската портативна пишеща машина, която Балабанов носеше навсякъде, където отиваше: в кафенета, сладкарници, в кабинета си в университета и дори в ресторантите. Той беше в състояние да седне дори на пейка в някоя градина и да напише статия.

Ние с Г. Михайлов тръгнахме да търсим в този хаос от книги и ръкописи шапката, но всичките ни усилия останаха напразни, а все пак шапката на Симеон Радев беше доста голяма, за да се загуби. Найсетне капитулирахме и спряхме безпомощни. Тогава Симеон Радев каза, макар и не много убедено: „Пък може да съм излязъл сутринта без шапка!“ И стана от стола си. И в този момент на лицата на всички ни се появи усмивка, малко сконфузена върху неговото лице — беше седял в продължение на почти четири часа върху шапката си. Ако тази случка се беше разиграла с Балабанов, никой нямаше да ѝ обърне внимание. Но за Симеон Радев, който беше олицетворение на реда, това беше неочаквано.

Разговорът, който водеха двамата стари приятели при това посещение у Балабанов, беше наистина интересен. Те приказваха за Лора и Яворов и естествено — за тяхната трагедия. Бракът между красивата дъщеря на един голям български държавник и поета, който беше отишъл да се бори за свободата на Македония, в техните уста напомняше предопределения край на древните гръцки трагедии. И двамата събседници си припомняха онези неща, които всички знаем, и сякаш повече от четиридесет век след трагичния край на съпружките, разиграл се в четирите стени на една стая, без свидетели, те се бунтуваха срещу него, без да знаят какво се беше случило, как беше станало всичко. Когато си отивахم въкъщи, една мисъл ми мина през ума: не бихме ли попечили ние в разговора да се каже още нещо, което двамата стари хора не искаха да знаят по-младите от следващото поколение? Този въпрос мина и замина през главата ми. Отговор на него получих случайно много по-късно, когато се сближих повече със Симеон Радев.

До около 1946 г. аз познавах Симеон Радев главно като приятел на баща ми. Но през тази година, мисля, един ден, когато седях в малкия си кабинет в Археологическия музей, на вратата ми се почука. Влезе съвсем неочаквано Симеон Радев. Разбира се, неговото посещение ме зарадва. Един стар човек, когото дълбоко уважавах заради необикновената му способност да вниква в новата ни история както от Възраждането, така и от след Освобождението, идваше при мене. Разговорът ни беше много интересен, защото засягаше най-различни въпроси. Симеон Радев се интересуваше от всичко, което в момента се работеше, и по-специално — от българската история. Аз си спомням как му разказвах за откриването на първите надписи, написани на езика на българите на Аспарух и за моето четене, за разкопките в Преслав и Плиска, за откриването на некропола при Нови пазар и много други подобни неща от археологическите открития в това време. Но говорихме и за литература, и за история, и особено за времето на турското владичество над България, от което той се интересуваше много. Когато той тръгна да си върви за обед, аз излязох с него. Заговорихме се и аз го изпратих. Минахме по „Стамболийски“ през градската градина край Народния театър и излязохме на „Раковски“. Оттук по „Раковски“ пресякохме „Гурко“, „Граф Игнатиев“ и по втората пряка след „Граф Игнатиев“ го изпратих до вратата на кооперацията, в която живееше. Разказвам за този път, защото след това посещение той идваше често в музея, понякога веднъж на седмицата, друг път — два пъти, случваше се да не дойде цяла седмица и после пак да се появи. Но винаги идваше към 12 часа и винаги, когато си отиваше, аз го изпращах по този път.

Веднъж, когато го изпращах — било е 1959 или 1960 г., — точно пред ВИТИЗ, където около обед винаги има много хора, внезапно един човек се изстъпи пред нас, спря се и без предварителни думи или поздрав попита: „Е, как ви се вижда новата ми книга?“ със самодоволен вид. Симеон Радев се сепна, погледна го и му каза сухо: „По-добре щеше да бъде, ако не беше я написал.“ И ме хвана за ръката да продължим пътя си. Аз го погледнах изненадан. Никога не го бях виждал толкова ядосан. Той повървя малко и ми обясни, че това е М. Кремен. В това време Кремен беше написал книга за Лора и Яворов и вътре беше писал, че Симеон Радев му бил казал, че Яворов е застрелял Лора. „Аз — каза ми той — никога не съм казвал подобно нещо, нито пък зная и няма откъде да зная. Но дори и да знаех, никога нямаше да го кажа на никого.“

Не си спомням кога, но това беше пак около 1946 г., в България дойде известният белгийски учен Грегора. Той беше известен византолог и между другото се интересуваше и от средновековна България и беше дал интересни тълкувания на някои места от българските надписи на Крум и Омуртаг. Беше

идвал и по-рано в България на Първия конгрес по византология, който се състоя в София през 1934 г., когато говори за битката между Крум и Никифор и за нейното отражение в Шекспировата „Буря“. Аз го разведях из Археологическия музей и говорих с него за много неща, но не се сетих да го питам дали нещо конкретно го е довело в София. Грегوار си замина и по това време Симеон Радев две-три седмици не беше идвал при мене. Затова и чаках да дойде, за да му разкажа за посещението на Грегوار, който по онова време в Белгия беше и политическа личност. Два пъти беше министър, преди да избухне Втората световна война.

Когато Симеон Радев дойде най-после, аз му разказах много новини и между другото и за нашия белгийски гост. Той го познаваше още от времето, когато бил пълномощен министър в Брюксел, и ми каза, че и сега се е виждал с него. Аз останах изненадан и го попитах къде и кога е станало това и тогава той ми разказа. Получил покана от Историческия институт, че Грегوار е гост и ще държи сказка. Той отишъл на събирането. Грегوار взел думата и най-напред започнал с няколко думи за интереса си към България в миналото и сега. И тук направил едно отклонение и казал, че сега той има много по-сериозни причини да обича България и да ѝ бъде дори благодарен, защото той дължал живота си на един българин. Ако Симеон Радев не му бил издал български паспорт, с който той избягал, Грегوار щял да остане пленник на германците, които току-що навлезли през Белгия към Франция. Става дума за войната през 1939 г. По това време той бил пълномощен министър в Брюксел.

Всъщност Симеон Радев идваше при мене, но често пъти той идваше в Археологическия музей и при други. Той се познаваше добре с Вера Недкова и Андромаха Аргирова, които тогава работеха като художнички в музея. Понякога отиваше и при Т. Герасимов и проф. В. Бешевлиев. Освен това ходеше много често в Народния театър при Николай Лилiev, който работеше там като драматург. А при Балабанов нямаше защо да ходи. Пътищата им се кръстосваха често и те продължаваха разговорите си оттам, където предишния ден бяха свършили. Спомням си, че веднъж стана дума за бохемските наклонности на Балабанов, който като че ли все пазеше нещо от младите си години. И тогава той ми разказа за една негова закачка с моя учител.

Веднъж, като бил при Балабанов, му направило впечатление, че в стаята някаква женска ръка е туряла ред. И понеже това не пръв път, той му казал: „Абе Балабане, при тебе все има някоя женска ръка, която се грижи за тебе.“ Балабанов мълчал. Тогава той почнал по-настойчиво: „Да каже човек, че си красив, не си. Какво привлича жените, та все по някоя се намира, която да те пригледа?“ Балабанов пак помълчал, помълчал, пък накрая казал: „Всяка жена има по някоя тайна, някоя несбъдната мечта, някоя изживяна любов, без да бъде споделена. Те имат нужда да говорят за тях и аз им съчувствувам.“ Това беше единственият случай, когато сме приказвали на подобна тема. Но трябва да кажа, че за него Балабанов си беше останал същият пакостник, какъвто е бил на млади години, и С. Радев гледале на него все по същия начин, както е гледал и някога — със същото приятелство и с онова снихождение, което проявяваха и всички, които познаваха Балабанов.

Обикновено разговорите ни се въртяха около сериозни теми. Помня, че когато той издаде своите „Рани спомени“, в които така хубаво беше описал Екзарх Йосиф, образът му ми направи силно впечатление. Аз имах представа, че той не е играл някаква значителна положителна роля, и писаното от него ми показа един съвсем нов и неочакван образ. Това беше и причината, когато аз му казах това, по-често да приказваме за съдбата на Македония и за живота там в миналото. А той знаеше много по тези въпроси, защото се беше интересувал за много неща и за по-старо време. Това стана причина един ден той да ми разкаже една случка от живота на моя прадядо — дядо на майка ми. Става дума за един от седемте владии, които са учредили екзархията — Генадий Велешки. Дошъл в Охрид от с. Подкожени на западния бряг на езерото под планината Мокра като свещеник, поп Георги Арнаутинов, защото идвал от Албания, овдоявал, закалугерил се и бил ръкоположен за Дебърски и Велешки митрополит. Но тъй като патриаршията не се съгласила да се издаде берат за български владика в епархията на прадыдо ми, след създаването на екзархията той останал без епархия. Тогава се оттеглил в Битоля и оттам ходел да изпълнява разни служби и треби. Веднъж бил поканен да ръкоположи свещеник в с. Црешне, Ресенско. Дядо Генадий тръгнал с файтон. Когато наблюдажил селото, пътят правел, преди да влезе в него, един голям завой, почти пълен кръг, за да се изкачи на необходимата височина. Когато файтонът стигнал до завоя, там имало едно голямо дърво. И ако по пътя минавала кола или конник, трябвало да се наведе, защото клоните му преграждали пътя. Прадыдо ми не знаел и дървото го ударило по главата. След това файтонът продължил да върви, за да направи обиколката и когато дядо Генадий погледнал назад,

видял, че двама селяни с брадви сечат дървото. То било удряло много гости на селото и за никого не го отсекли, а част му дошъл, когато ударило българския владика.

Готвеше ли се Симеон Радев да пише нещо за Възраждането и за времето преди него, никога не е споменавал пред мене. Но аз чувствувах, че той се опитва да си създаде една по-ясна представа за положението на нашия народ през тази епоха. Спомням си като сега, че веднъж влезе в стаята ми и след като се поздравихме, той ми зададе въпрос, който очевидно беше продължение на това, което е мислил по пътя или е приказвал с някого: „Абе Иване, какво мислиш? Имало ли е наистина Възраждане и тъмно робство?“ Аз знаех, че въпросът не ми се задава, за да му отговаря. Затова и зачаках. И тогава той ми разказа за едно свое проучване. А той имаше чудната способност не само да накара хората, служещи му за осведомители, да му кажат това, което му е необходимо да знае, но и да надничат в архивите и документите и да попадат не само на интересни данни, но и свързани с интересни личности и пореди това и много ефектно. Ето какво ми разказа прочее той за Възраждането.

Когато работел в Париж в архивите от времето на Ришельо съвсем неочаквано попаднал на документи, свързани с България. По времето на този кардинал френските благородници се делели на партии, които враждували. Ришельо напразно се опитвал да прекрати борбите им. Затова той решил да отвлече вниманието им към събития във Франция. За тази цел той мислел да организира един кръстоносен поход срещу Турската империя. Изпълнител на тази му идея се явил Де Рошфор — една креатура на кардинала, известен като герой на романите на Дюма — „Тримата мускетари“ и продълженията им. Де Рошфор бил изпратен във Виена, за да влезе във връзка с християните в Турската империя, за да се организира едно въстание, което да послужи като повод за кръстоносния поход. От Виена Де Рошфор влязъл във връзка с двама водачи на християните. Единият бил търновският митрополит, другият — охридският архиепископ. Симеон Радев ги наричаше с имената им, но аз ги забравих, както нямаше да помня и Ришельо и Де Рошфор, ако не ми бяха добре познати. Той се питал защо, когато работата била толкова грижливо организирана, въстанието не избухнало и самото движение във Франция не било организирано. Но данни за това нямало. Загубил надежда, че ще открие нещо повече по този въпрос, Симеон Радев заминал като пълномощен министър във Вашингтон.

Веднъж там, като четял и преглеждал разни книги в една библиотека, съвсем неочаквано попаднал на спомените на руски дворянин от същото време. Между другото този дворянин разказвал и за посещенията на същия търновски митрополит в неговия дом. Той му бил обяснил, че е тръгнал, за да се срещне с водачите на запорожките казапи, които по това време били в лоши отношения с турците. Митрополитът искал да ги привлече в подготвящата се война с турците. За нещастие той се разболял тежко и умрял в къщата на автора на спомените и заедно с това очевидно замряло и подготвящото се движение и проектираното въстание на християните в България.

Разказвайки ми тази история, Симеон Радев разказа и други случаи, от които се виждаше, че в България е имало настроение за борба за освобождение, имало е хора, които са били готови да застанат начело на едно въстание. Сигнал ли е Симеон Радев и до по-интересни и важни заключения, не знам. По тези въпроси той не написа нищо повече.

Две неща ме интересуваха у него и аз всеки път се готвех да го попитам за тях. Едното засягаше пряко мене. Той идваше къщи рядко, аз съм ходил у него три-четири пъти. Мястото, което го привличаше при мене, очевидно беше кабинетът ми в Археологическия музей, където ние можехме да приказваме спокойно. Но аз се питах какво го води при мене. Античната археология и траките, с които аз се занимавах, очевидно не представляваха за него пряк интерес. Дори българското средновековие го интересуваше сравнително малко. Целият му научен интерес беше насочен към новите периоди от историята на нашата земя и на нашия народ. Но койки пък не го задължаваше да идва при мене и явно беше, че му беше приятно. Той търсеше срещите с мене, но дали не идваше просто от скука. Дали не търсеше някого, с когото да побъбри, за да мине времето, когато връстниците му си отиваха един след друг? И един път аз се реших да го попитам какво намира в разговорите си с мене.

— Оригинално ти мислене — ми каза той. — Ти ми действуваш умовъзбудително. — Той обичаше да употребява създадени от него по повод на определено състояние сложни думи. Приех думите му като комплимент и не любопитствах повече по този въпрос. Спомням си обаче, че един ден той ме попита, след като ми разказа, че той не пишел никога повече от три страници на ден, как пиша аз. Аз му отговорих, че за мене е най-лесно да напиша нещо, когато съм го разказал на някого. Разговорите ми с него ми служеха често за канава на различни мои статии. Опитвайки се да ги изложа ясно, за да бъде разбран от друг, аз си правех фактически план за написването на това, което съм разказал.

Той ме изслуша и каза: „Я виж! Дарба на оратор.“ Без съмнение той имаше предвид дарбата на вуйчо ми Никола Геннадиев, който е бил много голям оратор и е известен с хубавите си парламентарни речи. Аз си позволих да не се съглася с него.

Всеки път, когато Симеон Радев дойдеше при мене, винаги ме заварваше да се занимавам с някоя идея. И затова и винаги ме разпитваше какво пиша, какво работя и не ми оставаше време аз да му задам този въпрос. Но веднъж и аз го издебнах. Това беше 4—5 години преди смъртта му и му зададох един въпрос и това беше второто нещо, което исках да чуя от неговите уста. „Има ли един момент в живота ви, когато да сте се почувствували доволни от себе си?“ „Ще ти кажа“ — ми рече той. Аз много пъти се бях питал какво би отговорил на този въпрос един човек, който беше писал не само много, но и на много различни теми: критика, белетристика, научни изследвания, и който безспорно имаше свой стил, беше създал исторически наистина художествени образи и картини. Но и този път Симеон Радев ме изненада. Аз винаги забравях, че той по занятие е всъщност дипломат. Ето какво ми разказа той.

В началото на Първата световна война Симеон Радев, който дотогава бил пълномощен министър в Букурещ, бил отзован оттам. Той бил от тези дипломати, на които тогавашният цар гледал е лошо око. И затова останал в Министерството на външните работи на разположение. Един ден през 1917 г. при него дошъл адютантът на цар Фердинанд и съвсем неочаквано му казал: „Негово величество иска да ви види.“ Той останал учуден от това внезапно внимание на царя и се чул какво ще се иска от него. Отишъл в двореца. Фердинанд го приел и като минали протоколните въпроси за здравето и пр., и пр., Фердинанд му казал: „Господин Радев, вие сте били пълномощен министър в Букурещ доскоро и познавате настроената на румънските политици и на общественото мнение. Как мислите, ще се намесят ли румънците във войната, или ще останат неутрални?“ Симеон Радев се сетил какво означава този въпрос. Една българска армия, съставена от три дивизии, стояла на добруджанската граница, за да избегнем поражението от 1913 г., когато румънците нахлуха в България и стигнаха до София, без да има кой да ги спре. Ако тази армия се вдигне и се изпрати на Южния фронт в Македония, този фронт може би ще бъде ликвидиран. Вестниците на Германия и Австро-Унгария от отдавна се занимавали с тези български войски. Симеон Радев отговорил на въпроса на Фердинанд по съвест:

— Ваше величество, смятайте, че румънците са се намесили вече.

Фердинанд започнал да изрежда на Симеон Радев съображенията, поради които румънците трябвало да останат неутрални. Австроунгарците и германците били изтеглили войските си от румънската граница и ги изпратили по другите фронтове. Но С. Радев пак повторил казаното: „Смятайте, че вече са се намесили.“ Най-после Фердинанд изплюл камъчето. Кайзер Вилхелм и император Франц-Йосиф го уверявали, че румънците са обещали да останат до края на войната неутрални. Трябвало българските войски да се изтеглят от добруджанската граница и да се пратят на Южния фронт. Но Симеон Радев упорито повтарял: „Смятайте, че румънците са се намесили!“

Минало известно време от аудиенцията на С. Радев при Фердинанд и румънците наистина се намесили. Българските войски единствени стояли на границата с Румъния. Няколко дни след намесата им при Симеон Радев дошъл отново адютантът на Фердинанд. „Господин Радев — казал той, — Негово величество ви кани на обед.“ Той отишъл в двореца и след протоколните въпроси, които Фердинанд съкратил, доколкото могло, му казал направо: „Господин Радев, вижте какво пишат виенските и берлинските вестници.“ Симеон Радев ги взел и ги прегледал. Общият смисъл на това, което било написано в уводни статии, било недоволство от министерствата на външните работи на двете империи. Редакторите се възмущавали как една малка страна могла да се осведоми правилно по въпроса за изоставянето на неутралитета на Румъния, докато две стари империи с дълбоки традиции във външната политика, с връзки в целия свят се оставили да бъдат измамени.

Със съвета си този дипломат беше показал, че е познавал положението в Румъния, и това е един от малкото случаи, при които той е бил толкова убедителен, че Фердинанд не е послушал двамата императори.

• • •

Много пъти сме говорили със Симеон Радев за най-различни неща, но от паметта ми те са се изтрили или пък ги помня смътно и не смея да ги разкажа, за да не вложа в тях вместо неговите свои мисли. Отбрах от спомените си това, в което съм сигурен. Останалото е много по-трудно да се опише, защото една голяма част от разговорите ни бяха посветени на неща, които не бяха узрели нито у него, нито у мене — налучквания, какъвто е случаят и с това, какво представлява всъщност нашето Възраждане. Не очаквах, че ще бъде толкова кратък. Дано поне съм интересен за читателя.